

ANNA NOWAK

Pojęcie, istota, przyczyny, mechanizmy marginalizacji i wykluczenia społecznego*

Notion, essence, etiology and mechanisms of social marginalization and exclusion

Abstract: In the paper there are analyzed different perspectives and interpretations of the notions: social marginality and exclusion, there is also undertaken an attempt of their systematization. There are presented the fields of activities where different forms of marginality appear. There are also indicated the official, applied in the social policy documents interpretations of the mentioned notions. Another field of analysis are complex factors conditioning the state of social marginality as well as etiology and mechanisms of the social exclusion indicated in the light of chosen theoretical conceptions. The attention is also focused at the social change taking place after 1989 in Poland, as well as at the process of globalization, important undertaken in the paper issues are related to problems of poverty and social inequalities, especially connected with the unequal access to education.

Key words: marginality, marginalization, social exclusion, globalization, social inequality, poverty, education.

* Zagadnienia poruszone w niniejszym artykule znalazły swoje rozwinięcie w mojej monografii *Zagrożenie wykluczeniem społecznym kobiet niepełnosprawnych* (Katowice 2012).

Przedstawienie zasygnalizowanego w tytule tematu wymaga wyjścia od analizy rozumienia terminów „marginalizacja” i „wykluczenie społeczne”, co nie jest łatwym zadaniem, gdyż zjawiska te są różnie definiowane, a próba uporządkowania tych definicji napotyka na trudności interpretacyjne.

Jerzy Kwaśniewski twierdzi, że przez marginalizację społeczną należy rozumieć stan wykorzenia, nieuczestniczenia jednostek lub grup w instytucjonalnym porządku społecznym oraz procesy, które do owego stanu prowadzą. Takie rozumienie marginalizacji uwzględnia zarówno właściwości porządku społecznego, określające normatywne ramy, formy i warunki uczestnictwa w nim, jak i różnorodne czynniki: aksjologiczne, historyczne, ekonomiczne, polityczne, społeczne, prawne czy osobowościowe, wpływające na różnicowanie zakresu i form tego uczestnictwa. Marginalizacja rozumiana jako ograniczenie uczestnictwa bądź wyłączenie z oficjalnego czy instytucjonalnego porządku społecznego nie oznacza oczywiście fizycznego przemieszczania ludzi poza „ramy społeczeństwa”. Jak zauważa autor, fakt, że „ludzie marginesu” pozostają w społeczeństwie, oznacza, że „margines społeczny” może stać się — i często bywa — dodatkowym czynnikiem marginalizacji społecznej, obok immanentnych źródeł tego zjawiska, tkwiących w sektorze partycypacji społecznej (Kwaśniewski, 1997, s. 7—8).

Zdaniem Tadeusza Kowalaka, marginalizacja społeczna to proces powstawania (wyłaniania się) pewnych (marginalnych) grup społecznych, a także wchodzenia (przeistaczania się w ludzi z marginesu społecznego) poszczególnych jednostek i grup na istniejący już (peryferyjny) margines społeczny. W samym pojęciu „marginalizacja” daje się dostrzec proces niewychodzenia z tzw. obszaru marginesu społecznego wielu osobników. Równocześnie można zaobserwować sytuacje, w których dystans dzielący grupę czy jednostkę zmarginalizowaną od grupy stanowiącej dla niej określoną płaszczyznę odniesienia będzie się stale powiększać (Kowalak, 1998, s. 134).

W opinii Jerzego Kwaśniewskiego marginalizacja znajduje też wyraz w jakości prowadzonego życia, w przekonaniach, postawach, ocenie własnej sytuacji życiowej, szans i możliwości satysfakcjonującego uczestnictwa w życiu społecznym.

Nie można także pominąć znaczenia terminu „marginalność społeczna”, który — zdaniem Kazimierza Frieske — jest stosowany przeważnie w dwóch odmiennych kontekstach:

- w pierwszym ujęciu uwypuklona zostaje kulturowa obcość jednostek i grup, których obyczaje, wartości, normy i wzory poznawcze bądź sposoby percepcji różnią się na tyle od dominującej kultury ich otoczenia, że utrudniają procesy komunikowania się z tym otoczeniem,

zarazem korzystanie z ich instytucji, a więc pomyślną partycypację społeczną;

- w drugim ujęciu przez pojęcie to należy rozumieć deficyt statusowych uprawnień przysługujących członkom danej zbiorowości albo też zindywidualizowane deficyty możliwości korzystania z tych uprawnień (Frieske, red., 1999, s. 167—168).

Od marginalności grup społecznych odróżnić trzeba zjawisko marginalności poszczególnych osób. Identyfikacja takiej marginalności i marginalizacji wymaga zastosowania, przynajmniej częściowo, innych kryteriów, w tym zwłaszcza psychologicznych i kulturowych.

Koncepcja wykluczenia społecznego, podobnie jak w przypadku marginalizacji, jest z reguły utożsamiana z nowym ubóstwem, nierównościami społecznymi, a także wyraźnie dostrzeganą dyskryminacją i powstaniem (wytworzeniem się) w strukturze społecznej grupy osób zaliczanych do kategorii *underclass*. Wykluczanie społeczne należy wiązać z takimi pojęciami, jak: wywłaszczenie z pewnych nabytych uprawnień czy przywilejów, deprywacja, restytucja, zbędność, nieodpowiedzialność, odcięcie, obcość, marginalność (Silver, 1994, s. 539).

Systematyzacji rodzajów definicji wykluczenia społecznego dokonała Jolanta Grotowska-Leder; podzieliła definicje na: analityczne, robocze, oficjalne. Definicje analityczne wskazują na charakterystyczne cechy zjawiska, wymiary, mechanizmy, przejawy. Zdaniem cytowanej autorki, można wyróżnić dwa podstawowe stanowiska w analizie istoty wyjaśnień wykluczenia. Pierwsze — tzw. partycypacyjne — akcentuje ograniczenie/brak uczestnictwa jednostek i grup w ważnych sferach/aspektach życia społecznego. Przy czym za ważne uznaje się te obszary życia społecznego, w których uczestnictwo stanowi swego rodzaju powinność, w których jest oczekiwane w obliczu obowiązujących norm życia społecznego na danym etapie rozwoju. Jako ważne wskazuje się trzy obszary życia społecznego: ekonomiczny, polityczny, społeczny (Grotowska-Leder, 2005, s. 29). Niektórzy autorzy twierdzą, że wykluczenie odnosi się do wszystkich przypadków pozostawania poza ważnymi obszarami życia społecznego, inni, że tylko do sytuacji wyizolowania przymusowego, tzn. sytuacji, w których jednostka chciałaby, lecz nie może w nich uczestniczyć z powodu istniejących barier strukturalnych i/lub jej indywidualnych deficytów. Drugie podejście — tzw. dystrybucyjne — obejmuje te definicje, które akcentują ograniczenie/brak dostępu do ważnych społecznie zasobów i usług. Świat zasobów jest tutaj desygnowany przede wszystkim przez dostęp do rynku pracy (do miejsc pracy i dochodów z pracy), do konsumpcji, do systemu edukacyjnego (wykształcenia), zabezpieczenia społecznego (świadczeń społecznych, w tym socjalnych) i ochrony zdrowia. Jak zauważa Jolanta Grotowska-Leder, u podstaw tego stanowiska

leży założenie, że funkcjonowanie w życiu zbiorowym dokonuje się za pośrednictwem urzędów organizacji życia społecznego w postaci pewnych instytucji i systemów społecznych.

Definicje robocze operacjonalizują kategorię na użytek prowadzonych badań (ibidem). W operacjonalizacji koncepcji społecznego wykluczenia — zdaniem Tanii Burchardt, Juliana le Granda i Davida Piachauda — można zastosować jedno z dwóch podejść (podają za: Grotowska-Leder, 2005, s. 31):

1. Pierwsze, w którym nie rozwija się całościowych ujęć wykluczenia społecznego, lecz skupia się uwagę na specyficznych (ekstremalnych) problemach i kategoriach społecznych, dla niego zasadniczych. Przedmiotem badania są wówczas sytuacje grup szczególnie zagrożonych ekskluzją, np. bezdomnych, długotrwale bezrobotnych, klientów pomocy społecznej, chorych psychicznie, niepełnosprawnych.

2. Drugie podejście koncentruje się na braku partycypacji — podstawowego aspektu społecznego, przy czym wskaźniki partycypacji odnoszone są z reguły do dochodów, aktywności na rynku pracy, więzi społecznych i zdrowia.

Współczesne badania dotyczą głównie braku zatrudnienia, bo dostęp do pracy jest jednym z podstawowych uprawnień człowieka, nadto warunkującym udział w innych zasobach.

Maria Jarosz twierdzi, iż „wykluczenie społeczne oznacza życie poza nawiasem praw i przywilejów społeczeństwa i stratyfikacyjną cechą określonych zbiorowości, ukształtowaną przez miejsce w strukturze społecznej, przeszłe doświadczenia życiowe, oczekiwania i politykę władzy” (Jarosz, 2008, s. 8).

Definicje oficjalne, zawarte w dokumentach funkcjonujących w sferze polityki społecznej, są zróżnicowane.

Jolanta Grotowska-Leder pisze, że w latach dziewięćdziesiątych XX wieku perspektywa ekskluzji i inkluzji społecznej wyznaczyła kierunek naukowych poszukiwań praktyki zjednoczonej Europy. W polityce społecznej Unii Europejskiej rozszerzono stopniowo obszar działania — od walki z bezrobociem i ubóstwem do ograniczania wykluczenia społecznego poprzez działania inkluzyjne, realizowane w ramach metody otwartej koordynacji (Grotowska-Leder, 2005).

W tym miejscu odniesiemy się do takiego rozumienia wykluczenia społecznego, które ma charakter opisowy, wskazuje na różne konteksty zjawiska, obszary występowania, przyczyny, skutki.

W raporcie Komisji Europejskiej definiuje się wykluczenie społeczne jako proces, w wyniku którego pewne osoby są wypychane na peryferie społeczeństwa. Pełne uczestnictwo tych osób w życiu społecznym jest spowodowane ubóstwem, brakiem podstawowych kompetencji i możliwo-

ści zdobywania kwalifikacji w ciągu życia lub dyskryminacją. Proces ten oddala ludzi od możliwości znalezienia pracy, uzyskania dochodu i wykształcenia, jak również od aktywności społecznej sieci i wspólnoty. Osoby takie mają ograniczony dostęp do władzy i do organów decyzyjnych, czują się zatem bezsilne i niezdolne wpływać na decyzje, które ingerują w ich codzienne życie (ibidem).

Wykluczenie społeczne — według definicji zawartej w dokumencie powołującym Zespół Zadaniowy ds. Reintegracji Społecznej w Ministerstwie Polityki Społecznej — to brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa w życiu instytucji publicznych i rynków, wpływania na nie i korzystania z ich ofert, które powinny być dostępne dla wszystkich, a w szczególności dla osób ubogich.

Grupa druga tegoż Zespołu Zadaniowego wypracowała swoją definicję wykluczenia społecznego; uznała, że wykluczenie to sytuacja uniemożliwiająca lub znacznie utrudniająca jednostce lub grupie zgodne z prawem pełnienie ról społecznych, korzystanie z dóbr publicznych i infrastruktury społecznej, gromadzenie zasobów i zdobywanie dochodów w godny sposób.

W dokumencie Zespołu Zadaniowego podkreśla się, że w analizie zjawiska ważne są następujące aspekty:

- co i kto wyklucza? — analiza powinna obejmować sytuacje wykluczające, które są splotem różnorodnych czynników czy warunków wykluczających;
- kto jest wykluczany? — chodzi o wskazanie, kto jest wykluczany, czy w sytuacji wykluczającej znajduje się osoba czy grupa;
- z czego wykluczana jest dana jednostka? — chodzi o wskazanie obszarów życia, w jakich ma miejsce wykluczanie (*Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*, 2004, s. 21).

W *Narodowej Strategii Integracji Społecznej dla Polski* wskazuje się, że „wykluczenie społeczne polega na niepodejmowaniu zwyczajowej i społecznie akceptowanej drogi życiowej lub wypadaniu z niej, dotyczy osób, rodzin lub grup ludności, które:

- żyją w niekorzystnych warunkach ekonomicznych (ubóstwo materialne);
- zostają dotknięte niekorzystnymi procesami społecznymi, wynikającymi z masowych i dynamicznych zmian rozwojowych, np. deindustrializacji, kryzysów, gwałtownego upadku branż czy regionów;
- nie zostały wyposażone w kapitał życiowy umożliwiający im normalną pozycję społeczną, odpowiedni poziom kwalifikacji, wejście na rynek pracy, założenie rodziny, co dodatkowo utrudnia dostosowywanie się do zmieniających się warunków społecznych i ekonomicznych;

- nie posiadają dostępu do odpowiednich instytucji pozwalających na wyposażenie w kapitał życiowy, jego rozwój i pomnażanie, co ma miejsce w wyniku niedorozwoju tych instytucji z uwagi na: brak priorytetów, brak środków publicznych, niską efektywność funkcjonowania;
- doświadczają przejawów dyskryminacji zarówno wskutek niedorozwoju właściwego ustawodawstwa, jak i kulturowych uprzedzeń oraz stereotypów;
- posiadają cechy utrudniające im korzystanie z powszechnych zasobów społecznych ze względu na zaistnienie: niesprawności, uzależnienia, długotrwałej choroby albo innych cech indywidualnych;
- są podmiotem niszczącego działania innych osób, np. przemocy, szantażu, indoktrynacji” (*Narodowa Strategia Integracji dla Polski*, 2004, s. 21).

Tadeusz Kowalak sądzi, iż „najwłaściwszym polskim przykładem francuskiego terminu *exclusion* jest wykluczenie ze społeczeństwa zorganizowanego. Ekskluzja — to termin stosowany w literaturze francuskojęzycznej — jest w istocie synonimem anglofonskiej marginalności (*marginality*) czy marginalizacji (*marginalization*), określa zarówno istniejący stan rzeczy, jak i proces powodujący jego powstanie” (Kowalak, 1998, s. 29—30).

W opracowaniu dotyczącym analizy wielowymiarowych modeli ekskluzji społecznej uwzględniono dziesięć wzajemnie ze sobą powiązanych obszarów: zasoby materialne, zasoby społeczne, czynniki ekonomiczne, uczestnictwo w życiu społecznym, wykształcenie i umiejętności, uczestnictwo w życiu politycznym, zdrowie, przestępczość, zmienne środowiskowe, dostęp do usług (Levitas et al., 2007). Autorzy tego modelu opisują mechanizm wykluczenia społecznego jako proces złożony i wielowymiarowy. W procesie tym poprzez ograniczenie zasobów, praw, dostępu do usług, a także brak możliwości pełnego uczestnictwa we wszystkich domenach życia społecznego, kulturalnego, politycznego czy ekonomicznego następuje istotne obniżenie jakości życia jednostek, co prowadzi do rozwarstwienia na poziomie makrospołecznym (Levitas et al., 2007).

Złożoność zjawiska marginalizacji powoduje, że nie jest łatwo dokonać analizy jego przyczyn, ale jest to niezbędne, gdyż pozwala poznać istotę zjawiska i podjąć stosowne działania.

Tadeusz Kowalak pisze o zawinionych i niezawinionych przyczynach marginalności, która polega m.in. na tym, że sama przyczyna sprawcza bywa zawiniona przez określoną osobę, grupę czy społeczność — jednak przyczyna ta marginalizuje inne osoby, grupy czy społeczności, które nie tylko postrzegają tę przyczynę jako przez siebie niezawinioną, ale rzeczywiście nie mogą przyjąć odpowiedzialności za jej powstanie (Kowalak, 1998, s. 155).

Przyczyny marginalizacji — zdaniem cytowanego autora — można podzielić na obiektywne i subiektywne. System społeczno-ekonomiczny, w jakim dane osoby i grupy żyją oraz działają, przepisy prawne czy zwyczaje, których muszą przestrzegać (razem z przyczynami niezawinionymi i niezależnymi od woli człowieka) — stanowią zespół przyczyn obiektywnych. Subiektywne przyczyny marginalizacji powstają w sferze psychiki człowieka i jako jej element znajdują wyraz w jego zachowaniu się (ibidem).

Jak zauważa Jolanta Grotowska-Leder, do bardziej znanych koncepcji przyczyn i mechanizmów ekskluzji społecznej należą propozycje Hilary Silver i Ruth Levitas (Grotowska-Leder, 2005).

Hilary Silver ujmuje wykluczenie społeczne wielowymiarowo — jako zjawisko ekonomiczne, socjologiczne, kulturowe i polityczne — i analizuje jego przyczyny, odwołując się do trzech koncepcji: solidarności, specjalizacji i monopolu. W perspektywie solidarnościowej podstawą społecznej ekskluzji jest zerwanie więzi społecznej między jednostką a społeczeństwem. Grupa posiadająca społeczną tożsamość broni się przed osobami, które z jakichś względów nie spełniają kryteriów grupowych i są postrzegane jako zagrożenie dla porządku kulturowego; grupa ogranicza kontakty z tymi członkami i stwarza dla nich bariery, co powoduje, że więź outsiderów z grupą systematycznie traci na sile, słabną więzi emocjonalne, tożsamościowe. W perspektywie specjalizacji ekskluzja jest powodowana postępującym zróżnicowaniem społecznym, podziałem pracy i rozdzieleniem różnych sfer życia, co stwarza bariery w swobodnym uczestnictwie jednostek w wymianie społecznej. Wykluczenie społeczne jest tutaj tożsame z dyskryminacją, oznacza bowiem ograniczony dostęp wolnych i równych jednostek oraz grup do społecznej wymiany i interakcji, do istotnych zasobów i działań. W obu paradygmatach przyczyny mają charakter indywidualny. W ujęciu solidarnościowym przyczyny lokowane są w najbliższym otoczeniu człowieka, w kolejach jego życia i w cechach osobowości, a w ujęciu specjalizacyjnym — zarówno w dobrowolnych jednostkowych decyzjach, w tym, w jakich grupach w ramach podziałów społecznych, głównie podziału pracy, uczestniczą jednostki z uwagi na posiadane umiejętności, sieć kontaktów i dokonywane wybory, jak i w tym, w jakich strukturach, stworzonych przez współpracujące i konkurujące ze sobą jednostki: rynkach, stowarzyszeniach, funkcjonują. W paradygmacie monopolu ekskluzja społeczna zyskuje kontekst makrostrukturalny, dotyczy relacji między grupami uczestniczącymi i pozbawionymi uczestnictwa w życiu społecznym. Wykluczenie jest skutkiem powstawania monopolu grupowych. Grupa uprzywilejowana — mająca dostęp do rzadkich dóbr (materialnych, politycznych, kulturowych i symbolicznych) — dąży do utrzymywania nierówności społecznych, ale

grupy nieuczestniczące w życiu społecznym nie są całkowicie pozbawione dostępu do ważnych dóbr i usług społecznych, mają do nich dostęp ograniczony. Grupy uprzywilejowane chronią swoje posiadanie przez procesy społecznego „zamykania” i praktyki monopolizacyjne (Silver, podaje za: Grotowska-Leder, 2005).

Ruth Levitas wyróżniła trzy koncepcje przyczyn wykluczenia społecznego. W pierwszej — tzw. redystrybucyjnej — ekskluzja jest skutkiem ubóstwa i łączona jest z relatywnie ujmowanym ubóstwem. Jest to sytuacja życiowa oznaczająca brak zasobów ograniczający uczestnictwo w aktywnościach typowych dla społeczności, której jednostka/grupa jest członkiem. W drugim podejściu — reintegracyjnym — wykluczenie społeczne jest powodowane pozostawianiem poza sferą wytwarzania środków do życia, głównie poza rynkiem pracy lub w sytuacji zagrożenia utratą pracy. Wykluczeni to ekonomicznie bierni, głównie osoby bezrobotne. W podejściu trzecim — moralizującym — bezpośrednio nawiązuje się do kulturowych analiz *underclass*. Levitas lokuje przyczyny wykluczenia społecznego w deficytach ludzkich zachowań, głównie w wyuczonej bezradności i uzależnieniu od zasiłków instytucji pomocowych, w powielaniu w kolejnych pokoleniach wzorów biednego życia i w powielaniu zachowań dewiacyjnych (Levitas, podaje za: Grotowska-Leder, 2005).

Kazimierz Frieske wyróżnia trzy płaszczyzny analizy wykluczenia społecznego: kulturową, strukturalną i konfliktową. W płaszczyźnie kulturowej łączy przyczyny ekskluzji z procesami socjalizacji i akulturacji, w toku których przekazywane określone wzory kulturowe powodują wykluczenie jednostek i grup. W płaszczyźnie strukturalnej wykluczenie odnosi się — zdaniem cytowanego autora — do procesu alokacji jednostek do określonych pozycji społecznych, które zależą od zinstytucjonalizowanych możliwości, dla części członków racjonalna okazuje się inkluzja, dla innych ekskluzja (np. biednych, bezrobotnych, ludzi starych). W płaszczyźnie konfliktowej podstawą ekskluzji jest konflikt interesów, który powoduje, że grupy interesów maksymalizują korzyści poprzez wyłączenie z podziału innych grup (Frieske, 1999, s. 13).

Tadeusz Kowalak uważa, że eskalacja zjawisk marginalności społecznej związana jest ze specyfiką funkcjonowania niektórych aspektów rzeczywistości charakterystycznych dla uwarunkowań liberalizmu, takich jak radykalizacja zasad wolnorynkowych (swoboda działalności gospodarczej, wolna konkurencja, dążenie podmiotów gospodarczych do maksymalizacji zysku ekonomicznego). Wskazuje się także na znaczenie niektórych czynników związanych z postępem cywilizacyjnym (zwłaszcza w jego wymiarze technicznym). Owe czynniki mogą prowadzić do znacznych rozbieżności pomiędzy poziomami funkcjonowania i dostępu do dóbr cywilizacyjnych poszczególnych systemów państwowych; zjawi-

skiem towarzyszącym jest wzrost rozbieżności pomiędzy poszczególnymi pozycjami stratyfikacyjnymi. Tadeusz Kowalak wskazuje na wybrane aspekty funkcjonowania liberalnej gospodarki wolnorynkowej jako przyczyny kreowania kontekstu społecznego marginalizacji grup nieuprzywilejowanych w zakresie osiągania sukcesu ekonomicznego. Podkreśla, iż właśnie te aspekty są główną przyczyną procesów marginalizacji.

Zasady wolnego rynku, takie jak: podporządkowanie motywów działania kryteriom interesu ekonomicznego, preferowanie zasady wolności w sferze ekonomicznej i gospodarczej oraz podporządkowanie reguł funkcjonowania instytucji ekonomicznych zasadzie niewidzialnej ręki rynku, przyczyniają się do wystąpienia sytuacji marginalizacji grup, które z różnych przyczyn nie osiągnęły adekwatnych kompetencji pozwalających na udział w aktywności rynkowej (Kowalak, 1998, s. 22).

Dyskusyjne jest to, czy ubóstwo stanowi skutek marginalizacji: czy odwrotnie — bieda przyczynia się do marginalizacji. Ubóstwo analizowane w kontekście zjawiska marginalizacji ma liczne wymiary, łączy się z sytuacją niedostatku, deprywacji w wymiarze absolutnym bądź względnym, implikuje wystąpienie subiektywnych odczuć doświadczenia krzywdy, a w efekcie wycofywania się z uczestnictwa w przestrzeni społecznej, swoistej automarginalizacji (Radziewicz-Winnicki, Roter, 2004, s. 81—86).

Wśród ubogich (biednych) są osoby, których marginalność dotyczy tylko sfery ekonomicznej i wyraża się w niskim poziomie życia materialnego. Jest też kategoria ubogich, którzy pozostają poza rynkiem pracy, nie biorą udziału w życiu społeczno-politycznym, niejednokrotnie przejawiają zachowania patologiczne; ich marginalność dotyczy sfery ekonomicznej, ale też innych wymiarów i w związku z tym pozycja w społeczeństwie tych osób jest bardziej peryferyjna (Grotowska-Leder, 1999).

Zjawisko marginalizacji wielokrotnie łączono z faktem funkcjonowania jednostek i grup w sytuacji ubóstwa. Przyczyniają się do niego zjawiska permanentnego, występującego w znacznej skali bezrobocia, ograniczenia działań opiekuńczych państwa bądź kreowanie nieadekwatnych form działalności pomocowej prowadzącej do stanu ubóstwa, obniżenie jakości funkcjonowania przestrzeni infrastrukturalnej w niewielkim stopniu subsydiowanej przez państwo (Radziewicz-Winnicki, 2004).

Stanisława Golinowska twierdzi, że wykluczenie społeczne nie jest synonimem ubóstwa. Ubóstwo w sensie materialnym jest raczej kategorią jednowymiarową, a wykluczenie społeczne jest kategorią ukazującą problemy w kilku wymiarach, które wskazują na proces zarówno deprywacji, jak i nieuczestniczenia. Gdy rozszerza się kategorię ubóstwa, (nie ogranicza się jej wyłącznie do zasobów finansowych, lecz uwzględnia inne sfery życia, np. mieszkanie, edukację, zdrowie), wówczas pojęcie to

przybliżyć się do pojęcia wykluczenia społecznego, jako że ubóstwo bardzo często współwystępuje z wykluczeniem społecznym lub oba zjawiska na siebie zachodzą (Golinowska, 2008, s. 116–117).

W zglobalizowanym świecie mamy do czynienia z obszarami nierówności, marginalizacji i wykluczenia społecznego wykraczającymi poza granice państw. Wynikają one — po pierwsze — z tego, że procesami globalizacyjnymi nie są objęte wszystkie kraje świata. Po drugie — zauważa się proces zmniejszenia mocy i roli państwa w sferze gospodarczej na rzecz ponadnarodowych korporacji, a w sferze politycznej i społecznej — na rzecz decentralizacji, samorządności społeczności lokalnych i instytucji pozarządowych, które przejmują część zadań polityki społecznej (Wnuk-Lipiński, 2004).

Anthony Giddens zauważa, że większość majątku światowego jest skupiona w krajach uprzemysłowionych czy też rozwiniętych. Podczas gdy w krajach rozwijających się panuje powszechna bieda, a system edukacji i opieki zdrowotnej nie odpowiada na zapotrzebowanie społeczne, wszystko to zaś przytłacza ciężar zadłużenia zagranicznego (Giddens, 2004, s. 91).

Kryzysy ekonomiczne zawsze boleśnie uderzają w „kapitał społeczny”, podczas gdy kapitał finansowy wychodzi z nich obronną ręką. Wolny rynek, z którym wiązano tak wiele nadziei, okazuje się doskonałym gwarantem opłacalności produkcji, lecz nie sprzyja pożądanemu rozwojowi i równości szans rozwojowych. Globalizacja nie przynosi powszechnych korzyści, staje się tylko narzędziem osiągania zysków przez jej potentatów. Zasady zysku i opłacalności nie sposób zastosować do świata kultury, edukacji, wartości i dlatego staje się ona skutecznym instrumentem marginalizacji i wykluczenia (Pilch, 2004, s. 68).

Doniosłej przyczyny marginalizacji wielkich grup społecznych dopatrywać się trzeba w sferze ideologii i wierzeń religijnych. To właśnie ideologia i religia były i nadal są jeśli nie jednym z głównych powodów, to parawanem zasłaniającym rzeczywiste przyczyny wielu konfliktów wojennych, wojen domowych i antagonizmów dzielących społeczeństwa, a także marginalizacji wielkich grup społecznych. Przyczyną jest także obowiązujący porządek prawny (Kowalak, 1998).

Analiza przyczyn marginalizacji w Polsce po 1989 roku pozwala stwierdzić, że główną makrospołeczną przyczyną powstania tego zjawiska jest zbyt gwałtownie przebiegająca zmiana społeczna¹.

Jako przyczynę wykluczenia społecznego można również wskazać nierówności społeczne. Kategoria nierówności społecznych jest jedną z klu-

¹ Szerzej na temat zmiany społecznej oraz zjawisk jej towarzyszących pisze E. Bielska (2009).

czowych, a przy tym uniwersalnych — występujących w każdym kontekście społecznym — cech struktury społecznej. U podstaw nierówności znajduje się zróżnicowany dostęp do określonego rodzaju dóbr zarówno materialnych, jak i niematerialnych. Henryk Domański wskazuje na naszelne zróżnicowanie dochodów, władzy, prestiżu, stylu życia oraz uczestnictwa w kulturze. W literaturze przywołuje się także czynnik określany jako stopień zaspokojenia własnych potrzeb. Kategoria nierówności społecznych analizowana jest z różnych perspektyw. Cytowany autor² przedstawia perspektywę równości wobec prawa, perspektywę równości szans oraz perspektywę marksistowską (Domański, 2004, s. 23—25).

Na nierówności społeczne jako przyczynę marginalizacji zwraca też uwagę Bronisław Urban. Twierdzi on, że: „Proces transformacji pogłębiał nierówności społeczne, zainicjował duże zmiany w hierarchii i mentalności ludzkiej, a także określił inne formy kontroli społecznej, co jest warunkiem zasadniczym [...] inicjowania i rozwoju społecznego. W praktyce wyeliminowało to znaczną część społeczeństwa z możliwości osiągnięcia sukcesu i realizowania własnych planów życiowych. Autor wskazuje, że jest to wynikiem ogólnego zahamowania wzrostu ekonomicznego, zmian ekonomicznych oraz masowych redukcji zatrudnienia związanych z wprowadzeniem elementów gospodarki rynkowej do polskiego systemu gospodarczego. W efekcie zmian technologicznych, wzorów konsumpcji i stylu życia niewiele jednostek potrafiło poradzić sobie z wszechobecną dezorganizacją, co w sposób zasadniczy przekłada się na widoczne zaniedbania w sferze socjalnej, wzrost strukturalnego i dziedziczonego bezrobocia, a także na pojawienie się różnorodnych zachowań dewiacyjnych oraz dysfunkcjonalności rodziny” (Urban, 2005, s. 20—23).

We współczesnych społeczeństwach wszyscy mają zagwarantowany dostęp do oświaty (w konstytucji, w ustawie o systemie oświaty), jednak grupy „nieuczestniczące” mają dostęp jedynie do jej najniższych szczebli. Grupy uprzywilejowane są zainteresowane utrzymaniem *status quo*, starają się więc chronić swój stan posiadania poprzez procesy, które za Maksem Weberem określa się jako społeczne „zamykanie”, mogące mieć

² Perspektywa równości wobec prawa stanowi, że każdy człowiek podlega tym samym regułom i powinien być karany w ten sam sposób niezależnie od pochodzenia społecznego, narodowości, wyznania czy płci. Perspektywa równości szans stanowi, że każdemu powinna być zagwarantowana możliwość dysponowania równym prawem do uzyskiwania dóbr oraz pozycji społecznych, natomiast nierówności we wskazanych dwóch zakresach są dopuszczalne tylko wtedy, gdy są pochodną zróżnicowanego wysiłku, zdolności i merytorycznych zasług indywidualnych. Perspektywa marksistowska w opozycji do postulatu równości szans wysunęła postulat równości warunków, który stanowi, że każda jednostka powinna w tym samym stopniu uczestniczyć w podziale dóbr niezależnie od wydatkowanych przez siebie nakładów oraz posiadanego talentu, zasług i własnych zdolności.

charakter racjonalny, czyli służyć maksymalizacji indywidualnych lub grupowych korzyści (zob. Frieske, red., 2004).

Mechanizmy selekcyjne wpisane w system edukacji i podyktowane ograniczeniami o charakterze strukturalnym mogą prowadzić do wykluczenia pewnych grup czy kategorii dzieci i młodzieży. W badaniach stwierdza się nierówność w dostępie do szkół (do edukacji). Analiz dokonuje się z dwóch perspektyw — koncepcji eksternalistycznych i internalistycznych.

W świetle koncepcji eksternalistycznych przyczyna nierówności w systemie edukacji tkwi w tym, że pewne typy rodzin nie są zdolne przygotować swoich dzieci do tego, aby w pełni korzystały z nauki w szkole. Reprezentanci tej koncepcji wyróżniają następujące czynniki powodujące nierówności w edukacji:

- genetyczne zróżnicowanie grup pod względem ilorazu inteligencji lub zdolności poznawczych;
- deprywacja materialna;
- deprywacja kulturowa, np. bardzo niski poziom wykształcenia w rodzinie oraz brak umiejętności społecznych i/lub językowych niezbędnych do efektywnego uczenia się;
- różnice społeczne dotyczące aspiracji społecznych i motywacji do nauki;
- dysproporcje dotyczące kapitału kulturowego (Moore, 2006, s. 330).

W koncepcjach internalistycznych przyczyn nierówności społecznych szuka się w samej szkole. W szczególności chodzi o:

- właściwości systemu edukacji, które mogą być odpowiedzialne za odzwierciedlenie i ugruntowywanie podziałów klasowych i innych;
- utrwalanie przez oficjalny program nauczania uprzedzeń społecznych;
- niejawne przekazywanie wzorów za pośrednictwem ukrytego programu nauczania;
- nieuwzględnianie przez szkołę odmienności kulturowych, zwłaszcza tych dotyczących przynależności etnicznej i seksualności (ibidem).

Jak twierdzi Zbigniew Kwieciński, występują utrwalane i powiększane nierówności oświatowe zarówno w zakresie poziomu funkcjonowania szkół w różnych środowiskach, w zakresie wyposażania dzieci z różnych środowisk w wiedzę i umiejętności szkolne (czyli w zakresie „habitusu” szkolnego), jak i w zakresie dążeń do przyszłego statusu społecznego (aspiracji, planów życiowych). Marginalizowanie dzieci przez system edukacji rzutuje także na ich późniejszą wyuczoną bezradność (Kwieciński, 2007).

Specyficzną interpretację uzyskuje kategoria nierówności w kontekście dyskursu późnonowoczesnego, w którym analizowana jest nie tyle

przez pryzmat zróżnicowanego dostępu do dóbr społecznych, ile przez pryzmat zróżnicowanych tożsamości, jaźni, przynależności, kultury. Określająca różnicę tożsamość jest traktowana w takiej sytuacji relacyjnie — przez pryzmat przynależności lub braku przynależności do określonej grupy (Nowak, Bielska, 2008, s. 217).

Ważnym zagadnieniem w kontekście problemu marginalizacji jest egalitaryzacja dostępu do edukacji (oświaty) dla jednostek zdolnych, mających indywidualny potencjał określający możliwość odniesienia sukcesu w toku edukacji; w innym przypadku podejmowanie strategii egalitaryzujących jest zabiegiem populistycznym (Bell, 1999, s. 410). Równe szanse kształcenia traktowane są jako możliwość podejmowania kształcenia na coraz wyższych poziomach przez jednostki zdolne — na bazie mobilności konkurencyjnej, jak nazywa ją Randall Collins (podają za: Szymański, 2004, s. 38). Społeczeństwo postindustrialne podporządkowane jest w swoim funkcjonowaniu zasadzie merytokracji, zgodnie z którą uzyskanie zróżnicowanych statusów uzależnione jest od kompetencji technicznych — określanych terminem „kapitału ludzkiego” — uzyskanych w toku formalnej edukacji (najczęściej studiów wyższych) (Bell, 1999, s. 409—410). Pierwotnie przyjęto, że szanse edukacyjne powinny być pochodną inteligencji. Zostało to podważone między innymi przez Christophera Jencksa, który stwierdził, że w takim ujęciu szanse osiągnięcia sukcesu stają się swoistą loterią genetyczną. Jencks wskazał również, że realizacja zasady merytokracji nie jest możliwa z tego powodu, iż rodzice o wysokim statusie społeczno-ekonomicznym stanowią istotny kapitał dla własnych dzieci, z kolei dzieci o niskim statusie są tego kapitału pozbawione. Autor ten zwrócił też uwagę na kategorię wykorzystania szansy i znaczenia przypadku w uzyskiwaniu pozycji w pewnych zawodach (Bell, 1999, s. 427).

Jedną z przyczyn marginalizacji (choć może to być również jej skutkiem) są różnice w językowej kompetencji jednostek. Osoby o gorszej kompetencji językowej to ci, których łatwo wykluczyć, określić mianem innych, gorszych, gdyż sami najczęściej brutalnie, pejoratywnie określają swoją sytuację. Kompetencje językowe, a raczej ich brak mogą być przyczyną marginalizacji, która zasadza się na prostej prawidłowości — ci, którzy mają braki, chcą tę odmienność ukryć, natomiast ci, którzy wobec nich czują się uprzywilejowani, chcą własną inność eksponować. Pierre Bourdieu przypisuje duże znaczenie tej radykalnej oszczędności języka, która prowadzi pewne grupy ku praktykom milczenia. „Milczeniu Bourdieu przypisuje miano strategii, która chroniłaby klasy średnie przed kompromitacją, a klasy niższe przed wystawianiem na śmiech własnego świata. Stąd też milczenie staje się — jak przekonuje autor — dobrze pojętym interesem klas niższych” (Jacyno, 1997, s. 106).

Można stwierdzić, że przyczyny marginalizacji i wykluczenia społecznego są złożone. Przyczyny marginalizacji jednostek i kategorii społecznych tkwią przede wszystkim w zmianie porządku aksjonormatywnego, zmianie reguł wyznaczających miejsce w przestrzeni społecznej. Zdaniem Anny Kotlarskiej-Michalskiej, można wyróżnić stare i nowe przyczyny marginalizacji. Do starych przyczyn — zdaniem tej autorki — zaliczyć można: brak przystosowania do reguł społecznego współżycia, łamanie prawa, nonkonformizm polityczny, uchylanie się od pracy, przestępczy tryb życia, włóczęgostwo, świadome łamanie norm moralnych, manifestowanie skłonności do alkoholu, ostentacyjna wulgarność w zachowaniu. Do nowych przyczyn marginalizacji Kotlarska-Michalska zalicza: ubóstwo, brak odpowiednich warunków mieszkaniowych, zamieszkiwanie w enklawach biedy, brak zaradności życiowej, brak umiejętności elastycznego reagowania na zmiany, nonkonformizm moralny, wiek uniemożliwiający adaptację do gwałtownych zmian, wygląd zewnętrzny, a także traumatyzujące doświadczenia życiowe (Kotlarska-Michalska, 2005, s. 77).

W obliczu znacznej rozbieżności poglądów na temat natury samego zjawiska dość powszechnie przyjmuje się, że wykluczenie społeczne stanowi skumulowany efekt oddziaływania niekorzystnych warunków życia (ubóstwo materialne, niedostatki kapitału społecznego i kulturowego), procesów społecznych związanych z globalnymi przekształceniami gospodarczymi (dezindustrializacją, restrukturyzacją, upadkiem branż i regionów itp.), indywidualnych deficytów (niskie kwalifikacje, niepełnosprawność, choroba, itp.), braku odpowiedniej ochrony prawnej, socjalnej, dostępu do zasobów i instytucji społecznych, dyskryminacji lub przemocy ze strony innych osób lub grup itd. (*Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*, 2004).

Ludmiła Dziewięcka-Bokun stwierdza, że „ekskluzja” społeczna występuje z większą siłą w społeczeństwach o niedorozwiniętej sieci społecznej czy wręcz braku tradycji społeczeństwa obywatelskiego. Takie społeczeństwo obywatelskie, czyli niepaństwowe organizacje prywatnego życia jednostek (tj. rodziny, układy osobiste, wspólnoty i organizacje ogólne), odgrywają istotną rolę w przeciwdziałaniu dezintegracji tradycyjnych rodzinnych i personalnych układów (Dziewięcka-Bokun, 2003, s. 72).

Zahamowanie, ograniczenie procesów marginalizacji i wykluczenia społecznego wymagałoby zmian w rozwoju społeczno-gospodarczym w ujęciu globalnym, a także stworzenia społeczeństwa obywatelskiego. Zasadne byłoby podjęcie działań na rzecz pobudzania aktywności jednostek, grup społecznych — w obszarze edukacji, dostępu do wysokiej jakości oświaty, do rynku pracy, zabezpieczenia społecznego, do ochro-

ny zdrowia, do sfery kultury i polityki. Strategia ta musi opierać się na gwarancji praw obywatelskich i ich realizacji oraz na przeciwdziałaniu dyskryminacji jednostek i grup społecznych.

Kluczem do złagodzenia, a w efekcie do likwidacji zjawiska marginalizacji osób i grup społecznych, jest edukacja (Kowalak, 1998, s. 206).

Zjawiska marginalizacji i wykluczenia można łagodzić i regulować. Pedagogika społeczna — jak zauważa Tadeusz Pilch — wypracowała co najmniej dwie drogi demarginalizacji. Pierwszą może być opieka wspierająca oparta na zasadach solidaryzmu społecznego. Drugą zaś przekonanie, że najlepszym mechanizmem demarginalizacji jest edukacja (Pilch, 2004).

Bibliografia

- Bell D., 1999: *The Doming of Post-Industrial Society*. New York.
- Bielska E., 2009: *Zmiana społeczna oraz zjawiska jej towarzyszące*. W: *Oblicza współczesności w perspektywie pedagogiki społecznej*. Red. W. Danilewicz. Warszawa.
- Domański H., 2004: *Struktura społeczna*. Warszawa.
- Dziewięcka-Bokun L., 2003: *Ekskluzja społeczna — istota, przyczyny*. W: *Wokół teorii polityki społecznej*. Red. B. Rysz-Kowalczyk, B. Szatur-Jaworska. Warszawa.
- Frieske K.W., 1999: *Marginalność społeczna*. W: *Encyklopedia socjologii*. Red. H. Domański, A. Kojder, K. Kosęła, K. Kowalewicz. [T.] 2. Warszawa.
- Frieske K.W., red., 1999: *Marginalność i procesy marginalizacji*. Warszawa.
- Frieske K.W., red., 2004: *Utopie inkluzji. Sukcesy i porażki programów reintegracji społecznej*. Warszawa.
- Giddens A., 2004: *Socjologia*. Przeł. A. Szulżycka. Warszawa.
- Golinowska S., 2008: *Wykluczenie społeczne*. W: *Od ubóstwa do wykluczenia społecznego*. Red. S. Golinowska, Z. Morecka, M. Styrc, E. Cukrowska, J. Cukrowski. Warszawa.
- Grotowska-Leder J., 1999: *Długość trwania w biedzie a procesy marginalizacji*. *Badania łódzkie*. „Polityka Społeczna”, nr 11—12.
- Grotowska-Leder J., 2005: *Ekskluzja społeczna — aspekty teoretyczne i metodologiczne*. W: *Społeczna ekskluzja i inkluzja. Diagnoza — uwarunkowania — kierunki działań*. Red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek. Toruń.
- Jacyno M., 1997: *Iluzje codzienności. O teorii socjologicznej Pierre’a Bourdieu*. Warszawa.
- Jarosz M., 2008: *Wstęp*. W: *Naznaczeni i napiętnowani. O wykluczeniu politycznym*. Red. M. Jarosz. Warszawa.
- Kotlarska-Michalska A., 2005: *Przyczyny i skutki marginalizacji w Polsce*. W: *Marginalizacja w problematyce pedagogiki społecznej i praktyce pracy socjalnej*. Red. K. Marzec-Holka. Bydgoszcz.
- Kowalak T., 1998: *Marginalność i marginalizacja społeczna*. Warszawa.

- Kwaśniewski J., 1997: *Postrzeganie marginalizacji oraz strategii środków kontroli społecznej*. W: *Kontrola społeczna procesów marginalizacji*. Red. J. Kwaśniewski. Warszawa.
- Kwieciński Z., 2007: *Między patosem a dekadencją. Studia i szkice socjopedagogiczne*. Wrocław.
- Levitas R., Pantazis Ch., Fahmy E., Gordon D., Lloyg E., Patsios D., 2007: *The Multidimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol, Department of Sociology and School for Social Policy Townsend Centre for the International Study of Poverty, Bristol Institute of Public Affairs, University of Bristol.
- Moore R., 2006: *Socjologia edukacji*. W: *Pedagogika*. Red. B. Śliwerski. T. 2. Gdańsk.
- Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski*, 2004. Warszawa.
- Nowak A., Bielska E., 2008: *Patologia edukacji w społeczeństwie późnonowoczesnym w analizach rodzimych i amerykańskich ostatniej dekady*. W: *Relacje podmiotów (w) lokalnej przestrzeni edukacyjnej (inspiracje...)*. Red. J. Modrzewski, M.J. Śmiałek, K. Wojnowski. Kalisz—Poznań.
- Pilch T., 2004: *Marginalizacja społeczna a edukacja*. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Red. T. Pilch. T. 3. Warszawa.
- Radziewicz-Winnicki A., 2004: *Społeczeństwo w trakcie zmiany. Rozważania z zakresu pedagogiki społecznej i socjologii transformacji*. Gdańsk.
- Radziewicz-Winnicki A., Roter A., 2004: *Ryzyko transformacyjne nowego ładu społeczno-edukacyjnego*. Katowice.
- Silver H., 1994: *Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms*. „International Labour Review”, no. 5—6.
- Szymański M.J., 2004: *Studia i szkice z socjologii edukacji*. Warszawa.
- Urban B., 2005: *Geneza i psychospołeczne mechanizmy marginalizacji współczesnej młodzieży polskiej*. W: *Zagadnienia marginalizacji i patologizacji życia społecznego*. Red. F. Kozaczuk. Rzeszów.
- Wnuk-Lipiński E., 2004: *Świat międzyepoki. Globalizacja, demokracja, państwo narodowe*. Kraków.